

Gammelt landbrug

AF TORSTEN BALLE

Alle landsbyer har en bymark, som på en eller anden måde er delt mellem byens ejendomme. De ældste større spor af landsbymarker i Jylland stammer fra ældre jernalder og er så omkring 2000 år gamle. Man har fundet dem over 100 steder i Nord- og Vestjylland på steder, hvor lynen havde bredt sig over de gamle marker, så de kom til at ligge øde i lange tider.

Sådanne gamle bymarker har man også fundet spor af i Ty, nemlig ved Sønderhå og Skjoldborg, men de er siden dyrket op, så nu er sporene borte. På Mors har der også været spor, men her som i Ty har man brudt heder op, længe før man begyndte at interessere sig for de gamle agre, så nu er der ikke noget at finde.

Man har spekuleret meget over, hvorfor de gamle agre blev opgivet, især fordi vi også kender landsbyer fra den samme tid eller yngre, som er blevet forladt, fx. ved Ginnerup, Vestervig og Hurup. Man har gættet på årsager som krige, epidemier eller udvandring på grund af dårlige tider. Så dramatisk behøver forklaringen ikke at være. Den dårlige jord, som disse agre ligger på, kunne nok i løbet af det par hundrede år, man mener, den har været dyrket, blive så udpint, at den ikke mere kunne give folk føden. De få kreaturer, der var plads til i de jernalderhuse, man har fundet rester af, kunne jo ikke give gødning af betydning. Så har man været nødt til at flytte og dyrke jord op et andet sted. Primitive jordhuse, som dem, man brugte dengang, kunne man hurtigt bygge op, og så blev der en ny landsby, måske et sted, hvor den har ligget siden. På den jord, der har været dyrket hele tiden siden oldtiden, kan man naturligvis ikke vente at finde spor af oldtidens agersystemer, men - måske er de der alligevel.

De bymarker fra oldtiden, som vi kender, ligner hinanden. Selv om vi ikke har kort over dem, der er fundet her på egnen, kan vi derfor få et begreb om, hvordan de har set ud, hvis vi ser på kort over oldtidsmarker fra andre egne.

Dette kort er fra Byrsted hede på Himmerland, hvor Gudmund Hatt har undersøgt og opmålt, hvad der var tilbage af en bymark fra jernalderen. Agrene var meget forskellige i form og størrelse. Nogle var lange og smalle, andre kortere og bredere. Det kan se ud, som om nogle agre er blevet delt på tværs, måske ved arv, måske af andre grunde. Helt op mod 1800 kender vi en del eksempler på tværdeling af agerstykker, nemlig fra udskiftningskortene. Man kaldte delene *vrat* og taler fx. om Nørrevrat og Søndervrat.

Det ser ikke ud til, at der er noget bestemt system i fordelingen af jorden, ikke nogen forud lagt eller senere indført samlet plan. Det betyder måske, at landsbyen er vokset lidt efter lidt, at man har brudt nye agre op af den udyrkede jord omkring byen, eftersom man nu havde arbejdskraft og måske gødning til. Fra nyere tid kender vi eksempler på, at byfolkene har givet tilladelse til, at en mand dyrkede et stykke af en fælles udmark op. 1638 havde en borger i Thisted uden forlov brudt et stykke af fælleden Lerpøtter op og sat diger om. Det blev påtalt ved bytinget, og han måtte afgive en del af jorden, men resten fik han lov at beholde.

Bymarken på Byrsted hede er delt i to dele af et stykke jord, der ikke har spor af agre. Det har måske været en græsgang, for det ligger lavere end de dyrkede marker, og klimaet var i jernalderen mere fugtigt end både før og senere, så denne jord har måske været en eng. På den ene side af dalen er agrene større end på den anden. Det kan være en udmark, der er dyrket op senere, måske noget, der svarer til vore gamle landsbyers havreland, jord i bymarkens udkant, der ikke blev gødet og kun bar et par afgrøder havre med års mellemrum. Der var agerstykkerne også større end i indmarken.

Gudmund Hatt mener, at landsbymarkens struktur vidner om et demokratisk samfund uden større klasseforskel, og i jernalderlandsbyerne er der da heller ikke megen forskel på husenes størrelse og indretning.

Oldtidsagrene kan man finde, fordi de er skilt fra hinanden ved tydelige skel, lave diger eller volde, som man har kaldt digevoldinger. De er af jord, men der er tit sten og stensamlinger i dem, sikkert sten, der er samlet op fra ageren og smidt hen på skellet. På Mors og i Ty kender vi godt den slags skel fra mands minde. En digevolding er jo bare, hvad vi her kalder en *told*, en strimmel

upløjet jord omtrent et par plovfurer bred. Gamle tolde blev efterhånden højere, fordi der voksede så meget på dem, græs og ukrudt, "toldbær" og "hægtorn", og det samlede støv, når det blæste (og hvornår gør det ikke det?). Blæste det meget, og markerne var nyharvede og tromlede, kunne der knyge en hel lille drive sammen i læsiden af en told. Det er sikkert det, der er sket med "digevoldingerne". Når man skærer dem igennem, ser man, at de har en kærne af muldjord, men udenom har der samlet sig sand eller støv, mest i den ene side. De blev så bredere, og på den tid kunne man ikke holde dem i ave, da plovene var meget simple. Det har nok ikke været muligt at pløje det bort, der var føjet til, da man ikke kunne pløje en fure sådan, at den blev vendt, sådan som man kunne senere.

Markerne var ikke højryggede, som de var - eller blev - mange andre steder i landet, men ganske flade. Det var de også siden på Mors og i Ty. Knud Ågård siger 1802 i sin beskrivelse af Ty, at man ikke her kender til den uskik med de højryggede agre, da man her lige så tit vender furerne på en ager indad som udad.

Hvordan landsbymarkernes inddeling var senere, i vikingetiden og i middelalderen, ved vi ikke, men 1683 blev alle landsbymarker målt op, ager for ager, til brug for den første brugbare matrikel, og i opmålingsbøgerne er der derfor mange oplysninger at hente. Det er dog først omkring 1800, da bymarkerne blev udskiftet, og der blev tegnet kort over dem, at vi kan få et virkeligt overblik over, hvordan marken var fordelt mellem ejendommene. Ser vi på sådan et udskiftningskort fra egnen og sammenligner det med kortet over oldtidsagrene på Byrsted hede, viser det sig, at de ligner hinanden ganske forbløffende.

Der er da også meget, der tyder på, at den inddeling af bymarkerne, vi finder på udskiftningskortene og derefter kan finde igen i opmålingsbøgerne 1683, er ældgammel. Heller ikke på disse kort ser det ud til, at der er nogen planmæssig fordeling af jorden, og det viser sig tydeligt, når man undersøger, hvor hver ejendom havde sine agre. Det står på kortene. Ligesom i oldtiden er der markstykker, *fald*, som de kaldes der, der er delt i mange smalle agre, og fald, der er delt i få, bredere stykker eller slet ikke delt.

Man kunne vente, at alle ejendomme havde agre i de fald, der er stærkt delt, og at agrenes bredde eller antal rettede sig efter ejendommenes størrelse, men sådan er det ikke. Der er store gårde, der enten slet ingen agre har eller kun en enkelt smal, mens små gårde kan have flere eller bredere agre. Agrene i forskellige fald kommer heller ikke i en bestemt rækkefølge, bestemt af, hvilke ejendomme, de hører til, og det er også umuligt at se noget system i fordelingen af de større markstykker. Det eneste særlige forhold, man kan finde, er at en ejendom, der ligger i en bestemt side af en landsby, har det meste af sin jord i samme side af bymarken.

På disse kort over Torsted 1801, er to gårdes marker vist, så man kan se forholdet, der også gælder for de andre ejendomme.

Det kan også her tænkes, at de fald, der er mest delt, er den del af bymarken, der er dyrket op først, og at det andet er dyrket op af udmarken efterhånden, men markbogen 1683 viser, at allerede dengang var faktisk hele udmarken dyrket, og sådan var det også i andre undersøgte landsbyer, fx. i Tilsted og Fårtoft. *Der var ikke noget overdrev eller anden fælles jord.* Det eneste, man var fælles om, var ler- og sandgrave, noget jord, hvor der kunne graves græstørv, veje og kirkegården.

1683 var heden fælles, men byfolkene havde delt den mellem sig inden udskiftningen 1803, hvornår ved vi ikke, men delingen blev ikke godkendt af udskiftningskommissionen, og så blev den delt på en anden måde. Hvordan man bar sig ad med at dele en hede, kan man se i Hundborg herreds tingbog 1672, fol. 4. Byfolkene i Sjørring delte da al heden mellem sig, og delingsplanen blev læst ved tinget. Man delte den i strimler, hvis størrelse stod i forhold til gårdens, og strimlerne i de forskellige hedestykker blev fordelt mellem gårdene i en bestemt rækkefølge. Også i Dollerup, Næstrup og Skårup var heden delt på lignende måde før udskiftningen. Der var altså system i delingen dengang, og når man ikke kan finde nogen plan i bymarkens fordeling, tyder også det på, at denne inddeling stammer fra ældgammel tid.

Der er dog sket forandringer gennem tiderne. I tiden mellem matrikelen 1688 og udskiftningerne omkring 1800 er nogle ejendomme lagt sammen, og andre er delt i to, ja i årene op mod 1800 er

gårde blevet helt opløst og udstykket. Det er sket i næsten alle landsbyer. Hvis man sammenligner udskiftningskortene med markbøgerne, kan man finde de samme fald og de samme agre begge steder, men nogle agre har skiftet ejer. Man kan se, at flere gårde har fået mere jord hjemme ved gården, og hvis den udvikling var blevet ved, ville udskiftningen måske ikke have været nødvendig. Den er nok først kommet rigtig i gang, da handel med bøndergårdes jord blev givet fri 1769, men allerede 1778 kan man se, at mange gårdmænd bruger stykker af andre gårdes jord.

Hvad der er sket med fordelingen af bymarken før 1683, kan vi ikke vide, men lensregnskaber helt tilbage til 1600 viser, at dele af en gård tit blev fæstet bort.

Da man stort set kan finde de samme fald og agre 1683 og 1801 i Torsted, kan man også se, om der er dyrket mere op, og om man har opgivet at dyrke noget. Det er spændende, for Torsted sogn var mellem dem, der i 1682 fik store nedsættelser i hartkornet på grund af sandflugt. Det viser sig så, at i nord er nogle agerstykker opgivet, men om dem siger allerede mark - bøgerne 1683, at de er ødelagt ved sandflugt og utjenlige til sæd. Det er altså en gammel historie. Jorden er der så let og tør, at når der kommer stærke forårsvinde, rejser der sig skyer af støv fra tilsåede agre, og afgrøden bliver ødelagt. Når det skete år efter år, kunne man nok blive træt af det og give op. Det drejer sig kun om et par tønder land, og til gengæld blev der i samme tid brudt meget op af heden i vest og i syd. Der er underlaget grus og magert nok, men det fyger jo ikke.

Bymarken var altså ikke blevet større, men derfor stod udviklingen ikke i stampe. Det viser sig, at noget af det, der 1683 var udmark, havreland, blev dyrket som brødjord 1801, så man nu avlede rug og byg der og gødede jorden. Man kunne så få større avl og holde større besætninger og få mere gødning.

Nogen omfordeling, omrebning, af bymarken er sikkert aldrig sket før udskiftningen, og den ville nok også have været vanskelig at føre igennem, da ejendommene var meget forskellige af størrelse og hørte til forskellige godser.

Byen

På øerne og i østjylland lå gårdene i en landsby tit sammen i en klump omkring et gadekær. I Ty og på Mors lå de længere fra hinanden, nogle steder i række, andre steder fordelt i grupper, men tit var der enkelte gårde og huse, der lå for sig selv, og der var byer, hvor alle gårdene lå spredt. I Torsted lå en gruppe nær kirken, andre langs hen i en dal, og nogle lå oppe på en bakke. I Sjørring lå gårdene spredt, og derfor havde de fleste navne. I Dollerup lå de i en række langs med søen, i Tilsted langs hen i en dal, i Vester og Øster Vandet i grupper.

Bygningsmåden fulgte som jordfordelingen tusindårige traditioner. I de mange jernalderhuse, der er fundet i Ty og på Mors, blev taget båret af to rækker stolper, der stod inde i huset. Taget nåede ud over dem, så der blev et rum mellem dem og ydermuren, der var meget lav. Denne konstruktion blev i en mere fuldkommen form brugt i alle bygninger på landet, længst i laderne, men indtil op i 1800'erne også i stuehusene. Der stod også to rækker stolper, ben, inde i huset, og hver række bar bjælker på langs, remme, som spærene, spænderne, hvilede på. Benene var føjet sammen parvis på tværs med en overbjælke og en underbjælke, og taget gik så langt ud over dem, at der blev et rum, et udskud, mellem dem og ydermuren undtagen ud for stuerne sydside. Ydermurene var let bygget, da de ikke skulle bære noget, og hvor der var udskud, var de meget lave. Denne bygningsmåde var praktisk i vort fugtige og blæsende klima. Det bærende tømmer stod godt beskyttet og kunne holde længe.

På udskiftningskortene kan man se, at de større gårde tit havde tre eller fire længer, nemlig foruden stuehus og lade, der lå overfor hinanden, en eller to sidehuse, ofte sammenbygget med lade, men ikke med stuehuset. Stuehus og lade lå altid i øst-vest ligesom jernalderhusene, solret, som man kaldte det. Nogle gårde havde kun to længer, der lå lige overfor hinanden, mens mindre ejendomme ofte kun havde en længe, der dog kunne være meget lang.

Dyrkning

Det såkaldte trevangsbrug er kendt fra øerne. Hvor man havde det, var bymarken delt i tre vange, der bar skiftevis byg, rug og græs. Om hver vang var der gærder, så kreaturerne kunne vogtes løse af en byhyrde på overdrevet, der lå udenfor vangene. Overdrevet var fælles og blev ikke dyrket. Der var dyrkningsfællesskab, så alle skulle pløje, så og høste på samme tid, og når høsten var endt, kunne hegnene da åbnes, så kreaturerne kunne gå ind på stubmarkerne og æde, hvad der var spildt.

Vangene var delt i lige så mange stykker, som der var gårde i byen, og stykkerne var fordelt mellem byens gårde i samme orden, som gårdene lå omkring gadekæret. De kunne fordeles på ny - omrebes, så gårdene skiftede agre.

Slet så ensartet, som denne korte beskrivelse giver indtryk af, var trevangsbruget vel ikke alle steder, men dog var dyrkningsmåden helt forskellig fra den, man brugte i Nord- og Vestjylland.

Bymarkerne var her delt i *indmarksjord* og *udmarksjord*. Noget overdrev til fælles græsning var der ikke. I de fleste bymarker blev den del af indmarken, der lå nærmest byen, *alsædjorden*, tilsået hvert år, skiftevis med byg, rug og havre og gødet hvert tredje år, når havren var høstet, men da der ikke var dyrkningsfællesskab, behøvede alle ikke at så samme sæd, ligesom de ikke behøvede at så, pløje eller høste på samme tid.

Det gælder også for de andre indmarksjorder, der i regelen blev dyrket på den måde, at der i 3-4 år blev sået korn - skiftevis byg, rug og havre, undertiden med indskud af en afgrøde af blandkorn eller ærter. Derefter lå agrene hen i lige så lang tid eller længere for så at blive brudt op igen og gødet, før der igen blev sået korn. Denne jord kaldtes *brødjord*, og i nogle byer, fx. Torsted, blev hele indmarken dyrket på denne måde. I Tilsted var der også kun lidt alsædjord. Da der ikke var hegn om markerne, måtte heste og kreaturer stå i tøjr, både på den del af indmarken, der lå i græs, og på *udmarken*, som lå i græs de fleste år, ofte over 10 år, men så blev brudt op, så man kunne tage et par kærve havre. Udmarken fik ikke anden gødning, end den, heste og kreaturer lod falde, men det kunne nok blive til en hel del i løbet af en lang række år. Udmarken kaldtes *havreland*.

Da kreaturerne stod i tøjr, behøvede man ikke nogen byhyrde. Det var drengenes arbejde at flytte, trække ud og trække hjem, og det gik der megen tid med, da køerne altid blev trukket hjem i stalden, når der skulle malkes, men så gjorde de da nytte, knægtene.

Nogle indhegninger var der dog. Mange gårde havde et særligt stykke mark eller eng, der var omgivet med et jorddige. Her kaldte man sådan et jordstykke for en *hove*, et ord, som ikke må forveksles med landsbynavnet Hov, men er beslægtet med ordet *have*, der kendes fra øerne i sammensætninger som kalvehave og hestehave, der også bruges om indhegnede jordstykker. Vore hover er sikkert blevet brugt på lignende måde som dem.

Landbrugshistorikeren Henrik Larsen har i årbog 1927 påvist, at der ikke var dyrkningstvang i Thisted amt, og at enhver synes at have haft lov til at så, hvad han ville, i sine agre og benytte det sædskifte, der passede ham bedst. I Søhav fald i Nors var der 1683 sået byg i de to første agre, rug i den tredje, og den fjerde var tilsået dels med byg og dels med havre. Agrene nr. 5 til 15 hørte til samme gård. I de fem var der sået byg, i tre rug og i en ager havre, mens to agre lå i græs. Noget lignende kan man finde i andre fald og i andre byer. I Øster Hørdum dyrkede man i to fald. Stakket toft og Kirketoft fald, nogle agre som alsæd, nogle som brødjord og nogle som havreland. I Torsted var der spredt mellem havrelandsagre nogle agre, som lå i lyng og havde gjort det så længe, at der var gravet fladtørv på dem. Markbøgerne giver flere eksempler.

På Hannæs var der heller ikke dyrkningstvang. Sognepræsten i Øsløs-Vesløs-Arup skriver i sin indberetning 1690, at sæden, rug, byg, havre og blanding, sås "confuse mellem hverandre" her i markerne. Derfor kunne han ikke let tælle kærvene til sin tiende, men måtte tage korn i stedet for, så han ikke fik halmen.

Det er sikkert ældgammel tradition, der ligger bagved. Sådan havde man altid gjort. Det hænger nok sammen med, at der ikke var nogen egentlig styrelse for landsbyen. Der var ikke noget bystævne, ingen oldermand og ingen skrevne love, vider, grandebreve eller vedtægter. Kun i særlige tilfælde blev bønderne nødt til at lave en vedtægt, som det skete i Silstrup 1699, da en forarmet adelsmand, Hans Axel Pors, slog sig ned på en bondegård. Han ragede snart uklar med bønderne, og de lavede så et grandebrev, som han dog ikke ville rette sig efter. Der blev en sag ud af det, og

under den oplyste gamle folk, at de aldrig havde haft nogen vedtægt, men blot fulgt gammel sædvane.

Da Sjørring hede blev delt 1672, var det heller ikke en oldermand, der kaldte sammen til møde, men præsten, og det var måske ham, der stod for den systematiske fordeling.

I markbøgerne og ved udskiftningen er agrenes bredde og længde opgivet, men ikke i skøder på agre. De nævner kun, hvor mange *tønder sæde* eller *skæpper sæde*, agrene var. I ældre tid har man nok blot villet udtrykke, hvor meget korn, der kunne sås i en bestemt ager. Der er derfor nævnt både *tønder bygsæd* og *tønder havresæd*. Tit står der ganske vist bare *tønder sæde*, men så står der også, om det er indmarksagre eller udmarksagre, underforstået byg- eller havrejord.

Senere regnede man med, at *en tønne sæde*, også kaldet *en tønne bygsæde*, var 10.000 kvadratalen. Da agrenes normale bredde blev 7 favne (21 alen), kunne man let regne ud, hvor mange tønder sæde en ager var. En ager på en tønne sæde ville være 476 alen eller ca. 159 favne. Disse mål passer ikke eller kun meget omtrentligt på de gamle agre, der blev opmålt 1683 og ved udskiftningen. Agrenes bredde svinger der i regelen mellem 15 og 30 alen, men der er mange smallere og enkelte bredere agre. Det har ikke været muligt at finde nogen fast måleenhed, der kunne være brugt. Som regel er agrene heller ikke lige brede i hver ende, og de store uregelmæssigheder tyder på, at agrenes mål var lagt fast fra ældgammel tid.

Først efter udskiftningen, da gårdene fik deres jord samlet, kunne man dele markerne i mere regelmæssige agre med den praktiske bredde på 7 favne.

Man skulle tro, at den måde bymarken var fordelt på, ville føre til spild af en masse tid, fordi folk måtte køre rundt til deres mange, vidt spredte agre, men det var nok ikke så slemt. Det var begrænset, hvor mange gange om året, man skulle til en ager, selv i alsædjorden, og af brødjorden og havrelandet pløjede man hvert år kun det halve eller mindre. Drengene måtte jo flintre temmelig meget omkring i øst og vest for at flytte, men den motion tog de vist ingen skade af.

Redskaber

Som hver mand havde sin egen jord, havde han også sine egne redskaber. I skifter efter bønder finder man, hvad de havde, både af håndredskaber og af redskaber, der skulle trækkes af heste (man brugte ikke stude eller køer som forspand, før man gjorde nogle forsøg med dem op i 1800'erne). En undersøgelse af 28 skifter fra gårde af forskellig størrelse på samme egn fra 1720 til 1759 viste, hvor mange større redskaber og hvor stor besætning disse gårde havde. Resultatet kan man se næste side.

Man ser, at der var en plov i alle gårde undtagen i en enkelt mindre gård (nr. 26). Manden der var gammel, da han døde, og hans svigersøn boede i gården lige ved siden af, så det er nok forklaringen på den manglende plov. Da der nogle år efter igen blev holdt skifte i gården (nr. 27), var der en plov, og besætningen var større.

Plovene var af den type, som Axel Steensberg har beskrevet som *den nordvestjyske hjulplov*, og som også Caspar Schade og Knud Ågård har omtalt. Det var træplove med hjulforstel, men de var anderledes end plovene i andre egne af landet. De blev styret med to lige stænger, handeler, mens man andre steder brugte krumme handeler, tit kun en enkelt, meget svær. Foroven på *venstre* handel var der et håndtag bagud, som plovmanden tog om med *højre* hånd. Den højre handel, der på Mors var noget kortere end den venstre, havde foroven en øsken til en plovkæp, der gik vandret hen mellem to knage på højre handel og et stykke ud til siden. Når plovmanden tog fat i plovkæppen derude med venstre hånd, havde han god magt over ploven. Han kom så til at gå skråt for ploven, men det havde den fordel, at så kunne han gå ”på land”, mens man andre steder gik i furen.

skifte nr.	år	sted	hartkorn	plove	bagplove	harver	vogne	heste	stude	køer	får	væddere	svin	bistader
1	1759	No	10-4-3-	1.	1	3	4	6	19	11	36	8	3	0

			1											
2	1734	Sj	10-0-1-1	1		3	2	6	6	4	34	4	5	0
3	1723	Sp	9-3-0-1	1:		3	2	7	10	7	17	4	5	2
4	1752	Sj	8-3-3-2	1		3	3	7	5	7	22	3	2	1
5	1736	VV	6-5-3-0	1	1	2	2	5	6	3	12	3	1	3
6	1729	Sj	6-2-3-0	1		2	2	5	2	5	8	2	3	0
7	1741	Sj	6-2-3-0	1		3	3	4	5	6	12	2	1	0
8	1729	To	5-7-2-1	1		2	3	5	6	7	16	1	2	0
9	1754	To	5-7-2-1	1.		2	3	4	7	6	15	2	2	0
10	1739	Do	5-5-2-1	1.		3	2	4	7	5	5	2	1	0
11	1730	Sk	4-6-0-1	1		3	2	4	3	5	18	4	..	1
12	1720	Sj	4-5-2-2	1:		2	2	6	0	3	11	3	2	0
13	1749	VV	4-0-3-2	1.		2	5	6	3	5	30	6	1	2
14	1735	To	3-4-3-1	1.		1	2	4	2	3	14	3	2	0
15	1721	Do	3-4-0-0	1.		1	2	4	0	3	14	3	2	0
16	1729	To	3-3-1-0	1		2	2	5	6	3	12	3	1	4
17	1722	Næ	3-1-3-0	1		2	1	4	2	3	10	2	1	0
18	1724	ØV	3-1-2-1	1:	1	3	3	7	6	8	30	6	0	0
19	1735	Sk	3-1-0-1	1.		2	3	5	1	3	20	3	1	0
20	1755	Sk	3-1-0-1	1.		2	3	5	0	3	11	3	2	0
21	1733	To	2-6-1-1	1		2	2	4	1	3	12	4	1	0
22	1742	Næ	2-5-0-1	1		2	2	3	0	7
23	1743	To	2-4-1-2	1		2	2	4	2	4	11	2	1	1
24	1720	To	2-2-0-2	1.		2	2	2	0	2	12	3	2	0
25	1730	Næ	2-2-0-0	1.		1	1	2	0	3	9	.	1	0
26	1721	To	1-0-	0		1	1	2	0	2	8	2	0	0

			3-0											
27	1752	To	1-0-3-0	1		1	2	2	1	4	10	1	2	1
28	1721	Næ	0-7-3-1	1		1	1	2	0	2	6	1	0	0

Do = Dollerup, No = Nors, Næ = Næstrup, Sj = Sjørring, Sk = Skårup, VV = Vester Vandet, ØV = Øster Vandet.

To prikker efter plovtalet betyder, at skiftet siger: til 6 heste. En prik: til 4 heste. Til stude er regnet studeungnød, til køer også kvier. Kalve, føl, lam og smågrise er ikke medregnet.

Skifterne findes i skifteprotokoller for:

Dueholm, Ørum og Vestervig amter: 1. Anne Nielsd. Vestergård. 5, Mads Tanderup. 8, Jens Kappel. 9, Karen Poulsd. 13, Mikkel Skårup. 16, Kirsten Andersd. 18, Ingeborg Jensd. 21, Dorte Pedersd. 22. Maren Bertelsd. 23, Jens Nielsen. 27, Salman Salmansen. 28, Laurids Sørensen.

Råstrup: 2, Maren Ebbesd. 3, Kirsten Simonsd. 4, Anne Andersd. 11, Jens Nielsen. 12, Anders Ebbesen. 19, Peder Christensen. 20, Karen Poulsd.

Ulstrup: 14, Dorte Andersd. 17, Maren Christensd.

Faddersbøl: 6, Christen Tinggård. 7, Thomas Tinggård. 25, Maren Nielsd.

Nørtorp: 10, Maren Nielsd. 15, Kirsten Andersd.

Højris: 24, Christen Nielsen Vig. 26, Niels Andersen Næstrup.

Hjulforstellet, forploven, var ret løst koblet til den egentlige plov, bagploven. Hjulene på en plov var ikke altid lige store. Det, der gik i furen, var tit lidt større end det andet, så ploven kunne gå vandret. De bevarede plove af den slags - vel nok nogle af de yngste - har i regelen jernhjul, og man har ment, at det var mangel på træ, der var skyld både i, at man ikke brugte træhjul mere, og i, at man brugte to klejne, lige handeler i stedet for krumvoksed. Det er nu ikke så sikkert. Skifterne omtaler tit beslagne hjul, og da man først havde lært at lægge hele ringe om træhjulene, var der ikke så langt et skridt til at nøjes med ringene. Plovhjulene skulle jo ikke bære så stor en vægt som vognhjul, og det var vigtigt, at de var lette. Når man brugte lige handeler, behøver det heller ikke at være, fordi man ikke kunne skaffe krumvokset træ. Ville man have haft en stage bagud, havde man nok fundet ud af at sætte to stykker sammen, som man gjorde i Sydnorge ved plove, der ligner plovene her fra egnen og måske stammer herfra.

Plovene var ikke lige store. Ågård og Schade siger, at man næsten aldrig pløjede med seks heste, mest med fire, og nogle små gårde havde plove, der kunne trækkes af to eller tre heste. Nogle store gårde havde en ekstra bagplov, måske af en anden størrelse end den, forploven var hæftet på ved skiftet.

I tre skifter nævnes plove med dræt til 6 heste og i ti skifter plove med dræt til 4 heste. I resten af skifterne står der ikke noget om, hvor mange heste ploven havde dræt til. Man behøvede ikke altid at bruge alle de heste, der var dræt til. Det kunne vel rette sig noget efter, hvordan jorden var, men heste var der ellers nok af.

Af harver havde de fleste gårde to, mange tre. Som regel var alle tænder i mindst en harve af jern, men tit var halvdelen af hænderne i de andre harver af træ. Når man pløjede om foråret, hvad man tit gjorde, harvede man agrene, efterhånden som de blev pløjet, og derfor havde man tit flere heste, end man skulle bruge til ploven. Ågård fortæller, at man også tit lod harven gå over en ager, når kornet var kommet op, for at ødelægge en del ukrudt, særlig agerkål.

Skønt skifterne viser, at man havde heste nok, havde man dog ikke så mange i forhold til gårdens størrelse som i andre egne. Det hænger sikkert sammen med, at egnens heste var af en særlig stor og stærk race, som var vidt berømt, og at bønderne var meget omhyggelige med at holde hestene i god form ved røgt og pleje lige fra fødselen og valgte de bedste til avlsdyr.

Tromler er ikke nævnt i skifterne. Måske har man brugt slæbere i stedet, men det kunne man bruge vognsider til. Ågård fortæller, at nogle brugte trækøller til at slå jordknolde i stykker med.

Sådanne store køller brugte man også, efter hvad Mads Larsen Madsen på Jegind (født 1875) fortalte, til at behandle leret med, når man skulle kline og klistre bindingsværk, og murer Peter Vestergård i Sjørring fortalte, at man brugte dem, når man læskede kalk, så det blev til ”slået kalk”.

De fleste gårde havde mindst to vogne, mange havde tre og enkelte flere. Den ene var altid en møgvogn med møgfjæl. De andre havde løse vognsider, her kaldet havrer, og i flere skifter nævner desuden lejrer, lette sidestykker af tremmeværk. Mellem tilbehøret er også nævnt for- og baggreb og læssetræer. Kun et par gårde, nr. 1 og nr. 13, havde en stadsvogn, en postvogn, men ved gård nr. 3 nævnes en agestol, og måske hørte der også sådan en stol til, når der i nogle skifter er nævnt en vogn ”med al sin tilbehør”. Om hjulene står der tit, at de er ”beslagne”, hvad der altså nok ikke var en selvfølge, men der står ikke, om det var med hele hjulringe eller med delt beslag.

Håndredskaber

er ikke taget med i fortegnelsen, da det er en selvfølge, at der var de nødvendige leer, river, plejle, skovle og spader. I en enkelt gård havde man en ærtesegl, men da der er ærter i sædbeholdningen i mange skifter og ærter var en almindelig afgrøde, så man har vel brugt et andet redskab til ærte høsten, vel en le eller en lyngle.

Til leerne hørte der *kroge*. Dem havde gamle folk set i brug helt op til 1900. De havde nærmest form som hjortetakker med grene, og Christen Hundahl Kloster i Sennels fortalte, at når korn var filtret sammen, var de bedre end spjarrerne, som man ellers brugte.

I nogle gårde var der en slibesten med jernaksel, åbenbart en værdifuld ting. I andre gårde havde man en hare stol eller haretøj til at skærpe lebladene med. Med den hare hammer, der hørte til, hamrede man æggen tynd og hård.

De fleste gårde her havde hede, og derfor havde man også lyngleer, leer med et kort, kraftigt blad, hvis flade vendte vinkelret mod skaftet. Lyng blev især brugt som brændsel i bageovnene, og Thisted konsumtionsregnskaber viser, at borgerne købte mange læs lyng på landet. Mange havde også fladtørvspader. Fladtørsv, hedetørsv, var godt brændsel i en bilæggekakkelovn - og sådan en ovn var der i alle gårde - og på arnen. De gav ikke store flammer, men lå og glødede ganske stille, og der blev ikke megen aske. Hvor der ikke var tørvemoser, var heden uundværlig, og det var måske derfor, man ikke brød mere hede op. I Sjørring, Sperring og Næstrup var der tørvejord, og der havde man så tørvespader.

I nogle gårde var der dengang grebe og skovle af træ, og hvis der var jerntænder i en greb, er det udtrykkelig nævnt, som om det ikke var en selvfølge.

Besætning

Af gårdenes besætning er hestene omtalt. Af køer var der forbavsende få efter vore begreber om landbrug. I gennemsnit kun en ko for hver tønne hartkorn, på nogle gårde lidt flere. Men det var på den tid begrænset, hvor mange køer det kunne betale sig at holde. Havde man græsning nok, var det åbenbart bedre at have stude. To af de store gårde var rigtige studegårde, men mange gårde med mindre hartkorn havde også en del stude. Det hænger sammen med, at disse gårde havde store græsningsarealer, som måske ikke egnede sig til korndyrkning og derfor var sat lavt i hartkornstakst.

Svin var der ikke mange af. I regelen kun til husbehov. Kun de store gårde havde flere end to. Der gik en del flæsk til Norge, vel mest fra de store gårde, men folk herhjemme satte nok mere pris på fårekød. I hvert fald var der en mængde får, men de gav jo også foruden det gode fede fårekød uld til tøj og tælle til lys, og de var nøjsomme.

Fjerkræ nævnes næsten aldrig i skifterne, og det er mærkeligt. Folk har da sikkert også dengang brugt fjer som dynefyld og æg i husholdningen. Thistedes konsumtionsregnskaber viser også, at der blev indført gæs, ænder, høns og æg fra landet, og Ågård fortæller, at der blev udført æg og kalkuner til Norge. I disse 28 skifter er der kun nævnt 4 ænder, 6 høns og 8 kyllinger i nr. 1 og 6 gæs i nr. 3. Måske har man ved nogle skifter regnet fjerkræet med til ”varer til husholdningen” ligesom beholdningerne af røget og saltet kød og flæsk og andet, som aldrig talt op og vurderet.

I enkelte gårde havde man bistader, og honning, det eneste sødemiddel, man havde, nævnes da også i Thistedes konsumtionsbøger.

Avl

Hvor meget man avlede, kan man desværre ikke se af skifterne. I mange af dem er det talt op, hvor meget korn, der var i behold, og hvor meget der skulle bruges til udsæd. Når man så kender besætningens størrelse og ved, hvor mange folk, der var på gården, kan man forsøge at regne ud, hvad der må være brugt fra høst og til den dag, man begyndte på skiftet, men det vil blive meget usikkert, og værst er det, at vi ikke får at vide, hvor meget korn, der var solgt. Salg af korn var en vigtig indtægtskilde, og vi ved, at der blev udført meget korn fra Ty. I årene fra 1794 til 1800 blev der i gennemsnit fortoldet 8734 td. korn og 1356 td. ærter, som blev sendt til Norge, ved Thisted toldsted, og til Ålborg blev der udført 8734 td. korn og 2247 td. ærter, sikkert alt sammen fra Nordty. Knud Ågård anslår, at der i gennemsnit blev solgt mindst 40.000 td. korn til Norge, Ålborg og Thisted fra Ty, men det ser ud, som om udbyttet har været meget svingende. Der var år, hvor der blev udført mere end det dobbelte af gennemsnittet.

Nogle forsøg på at regne foldudbyttet ud på grundlag af de oplysninger, skifterne og toldregnskaberne giver, synes at vise, at rug kunne give 6-7 fold, byg 4-5 fold og havre 3-4 fold, men tallene må man altså tage med stort forbehold. At rug gav flere fold end byg, er naturligt, da man tit gødede, før man såede rug, og at havren gav mindst, kan komme af, at havrelandet ikke blev gødet.

Det overrasker måske, at der blev dyrket så mange ærter, at man kunne udføre 3603 td. om året til Norge og Ålborg, men man havde tidligt opdaget, at ærter gødede jorden, sådan at man kunne tage et par afgrøder korn mere, når man såede ærter efter nogle kornafgrøder. I skifterne er der da også tit nævnt en beholdning af ærter, og ærter var jo også meget værd i husholdningen. ”Gule ærter” var en stående og skattet ret, og man kunne også bruge ærtemel til pandekager og til at blande i brødet.

Andre afgrøder end korn og ærter er ikke nævnet i skifterne. Kål, gulerødder og andre køkkensager havde man nok i haverne, men kun til eget forbrug. Hør eller redskaber til at behandle hør med var der ikke i en eneste af gårdene. Det var først langt senere, man forsøgte hør dyrkning her, og den fik aldrig nogen betydning. Man så sin fordel ved at avle korn og købe hørren.

Det ser ud, som om man er kommet til at så mere efterhånden, og så har man vel også avlet mere. I matriklen 1664 står der om en gård i Torsted (nr. 8 i fortegnelsen), at manden kan så 2 td. rug, 8 td. byg og 8 td. havre, men i skiftet 1729 er udsæden beregnet til 4 td. rug, 16 td. byg, 19½ td. havre og 1 td. ærter, altså godt dobbelt så meget. Det kan betyde, at man havde taget noget af udmarken, havrelandet, i brug som indmarksjord, og det viser sig da også, at nogle af de fald, der 1683 kaldes havreland, var blevet til indmarksjord ved udskiftningen. Større avl kunne være grundlag for en større besætning. Markbogen 1683 siger om denne gård, at den har græsning til 12 høveder (og hestene, øghøvederne, som de også kaldtes, er selvfølgelig regnet med), men ved skiftet 1729 havde gården 5 heste, 6 stude, 7 køer og 17 får. En mindre gård i byen (nr. 16 i fortegnelsen) kunne 1664 græsse 6 høveder. I denne gård var der også skifte 1729, og da var der 4 heste, 6 stude, 3 køer og 15 får. En større besætning gav mere gødning, hvad der igen indvirkede på avlen.

Bønderne i Nordty havde ingen problemer med at få deres produkter afsat, fordi Norge lå så nær. Der var der brug for alle slags landbrugsvarer, og til gengæld kunne Norge levere tømmer til det skovløse Ty, jern og andre metaller, tjære, salt og meget andet.

Det var ikke blot ærter, korn og kornprodukter som mel og gryn, der blev sendt til Norge. I årene 1794-1800 blev der i gennemsnit udført ca. 8000 kg flæsk, 9000 kg kød og 8000 kg smør om året fra kysten i Nordty til Norge, hvor der i det hele taget var brug for alt, hvad bønderne i Ty kunne producere udover, hvad de selv havde behov for.

Studehandelen med Norge var til stor fordel for bønderne i Ty, men studehandelen sydpå betød også meget. Det viser antallet af stude, der var på gårdene. Man kan se, at det især var de gårde, der var i bondeej, der havde mange stude, de gårde, hvorfra skifterne er i amtsskifteprotokollerne.

Bønderne i de gårde havde ingen forpligtelser overfor nogen herremand, men kunne frit sælge deres dyr.

Der skulle god græsning til, hvis man skulle holde stude, men det havde man i Ty, hvor vinteren er mildere end andre steder i landet og sommeren mere kølig og fugtig, så tørke er sjælden. Knud Ågård havde lagt mærke til, at køerne malkede godt og så godt ud, selv om græsset var kort, og han mente, at det var den kalkholdige jord, der gav græsset en særlig kraft.

Mange stude gik - bogstavelig talt - til marskegnene i Sønderjylland og Holsten, men der blev også fedet stude herhjemme, og dem kunne man let sælge på markederne, især i Holstebro og i Thisted, hvor der blev slagtet mange "nød". En del retssager handler om nød, som borgerne havde slagtet uden at betale slagteafgift. En enkelt mand havde 1707 slagtet seks. Der blev også solgt en del køer om efteråret, især i København, hvor man fik gode priser for dem, selv om det var de ældste køer, man solgte. De blev vel sendt med skib fra Thisted.

Der blev også udført heste fra Ty. Bønderne heroppe sørgede for at lægge så mange føl til, at de altid havde unge heste nok. De brugte dem for redskaberne, fra de var plage, til de var 5-6 år eller lidt mere. Så solgte man dem, og de gode heste, man havde her, var så efterspurgt, at indtægt og udgift ved hesteholdet kunne gå lige op. Knud Ågård mener, at når heste og kreaturer var så gode her, kom det dels af, at man altid brugte de bedste til avl, dels af, at man passede og røgtede dem så omhyggeligt, lige fra de blev født.

Fårene gav også indtægter. Skifterne viser, at man havde så mange, at man umuligt kunne bruge ulden, kødet og skindene selv, selv om det var fårene, der leverede det meste af den kødmad, bønderne selv spiste. Man slagtede ikke selv kreaturer, og i regelen kun et svin om året. En del får blev solgt til Thisted, selv om mange borgere havde får på den magre udmark. 1672 blev der indført 276 væddere og får og 103 lam til byen. Ulden blev tit solgt til Holstebro, hvorfra noget blev sendt videre til Hamborg.

I skifterne kan man se, at der kun blev holdt få svin, men alligevel kunne der altså sendes meget flæsk til Norge. Det må være kommet fra de større gårde over 8 td. hartkorn, for det var kun der, man havde flere svin end et eller to, og folkeholdet var ikke meget større end på de mindre gårde, hvad man kan se af folketællingslisterne. Knud Ågård siger også, at det gode, fede fårekød, hvormed enhver husholdning forsyner sig, gør flæsket tilligemed oksekødet for det meste undværligt, så at bonden enten sælger svinene magre eller overlader noget af flæsket til skudefarerne.

Skifterne nævner næsten aldrig fjerkræ i gårdene, men Ågård siger, at der blev udført æg, gæs og levende kalkuner til Norge, og 1672 blev der indført 479 gæs til Thisted, så nogle må have haft mere end til eget forbrug.

- - - - -

Sådan var de vilkår, vore forfædre levede under i Ty, og på Mors var jordfordelingen, landbruget, landsbyerne og bygningerne, så vidt det kan skønnes, ikke anderledes. Alt tyder på, at der aldrig er sket nogen omvæltning, men at alt havde udviklet sig roligt i en ubrudt linje lige fra oldtiden.

Det var ikke alle steder, udviklingen fik lov at gå så jævnt. I "Kronens Skøder 1689-1719" er nævnt et skøde fra Christian Frederik Bielcke til Kronen 2. maj 1709 på Næsbyholm hovedgård ved Vordingborg med bøndergods. Der står, at *overalt i hver by er gårdene gjort lige i hartkorn og landgilde*. I Næsby havde 18 gårde så fået et hartkorn på 5 td. 3 skp. 2 fdk. hver, og Engestofte bys 6 gårde havde nu hver 5 td. 2 skp. 1 fdk. 1 alb. 3. februar 1716 solgte prinsesse Sophia Hedevig noget bøndergods på Stevns til kongen. *Bøndernes ager og eng i hver by var da gjort lige*, og hartkorn og landgilde var lignet derefter. I Holtug by var der fx. 31 gårde, hver på 8 td. 2 skp. 2 fdk. ½ alb. Det kunne kun lade sig gøre ved en ny fordeling af landsbyernes jord og kun, hvor alle ejendomme i en landsby tilhørte samme ejer.

I Ty forsøgte herremændene i almindelighed ikke at røre ved den ældgamle markfordeling. I matrikler, jordebøger og skøder kan man se, at gårdene var meget ulige af størrelse og blev ved med at være det. I Vestervig var det dog anderledes. De fleste gårde i sognet hørte til Vestervig Kloster, men mange stod under ejerne af Ørum hovedgård, og så længe det var sådan, kunne en ensretning

ikke ske. 1738 købte oberst Jens Moldrup til Vestervig imidlertid Ørum gods, og så var han ejer af alle gårde i Vestervig og Ørum sognes landsbyer, men det førte ikke til forandringer, før Ørum gods blev indlemmet i stamhuset Vestervig Kloster 1763. Et syn over hovedgårdene Vestervig Kloster og Ørum med gods, dateret 31. december 1772, nævner, at etatsråd Peder Moldrup (den yngre) siden 1764 havde rebet og ligedelt bøndergodset i Vestervig og Ørum sogne, således at hver mand i en by stod lige højt i hartkorn og skulle yde lige meget hovarbejde, landgilde og tiende. De havde fået deres marker udbyttede og for sig selv i hvert enkelt fald. Før ensretningen havde fx. den største gård i Villerup godt 10 td. hartkorn, den mindste knap 4 td., men så fik hver gård i byen 7 td. hartkorn. I Lodbjerg sogn kunne den nye ordning ikke gennemføres, blot fordi en gård i Tolbøl hørte under Lyngholm, og de enlige gårdes jord og husmandslodderne skete der heller ingen forandringer med, men for bønderne i de andre gårde må det have været et voldsomt brud med fortiden.

I det meste af Ty fortsatte udviklingen jævnt, og da landbrugsreformerne kom, var den så langt fremme, at de i hvert fald i Nordty ikke fik den samme betydning som andre steder. Mange bønder var efterhånden blevet selvejere, herregårdene var stærkt på retur, og en bedre fordeling af landsbyernes jord var i gang. Dette sammen med en stadig bedre dyrkning og en stadig forøgelse af avl og besætning vidner om, at selv om vore forældre holdt fast på gammel skik og sædvane, gik de aldrig i stå. Det hænger vel sammen med deres karakter og måske med, at handelen førte mange tyboer vidt omkring, ikke alene til Norge og sydpå, men også rundt i Danmark, hvad tingbøgerne viser. Det gav dem og hele befolkningen en vid horisont, men denne åbenbare lyst til handel og rejser var vel også en del af deres karakter.

Kilder:

Konsumtionsprotokol for Thisted købstad 1672.

Markbøger 1683.

Hartkornsspecifikation 1778.

Skifteprotokoller.

Udskiftningskort og -dokumenter.

Knud Ågård: . . Beskrivelse over Thy . . (1802).

Caspar Sehade: Beskrivelse over Øen Mors (1811).

C. Diørup: Thisted Amt (1842).

Henrik Larsen: Agerbruget i Thisted Amt 1683 (Årbog 1927).

Axel Steensberg: Den nordvestjyske Hjulplov. Sprog og Kultur VI, 113 ff. (1938).

Gudmund Hatt: Landbrug i Danmarks Oldtid (1937).

Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid (1940).

Syn og besigtelse af Vestervig Kloster og Ørum hovedgård med bøndergods 1772.

(Kilde: Historisk Årbog for Thy, Mors og Vester Hanherred 1975, side 6-29).